

Buchbesprechungen

Piet de Kleijn: Combinatiewoordenboek. Nederlandse substantieven met hun vaste verba. Derde (gewijzigde en uitgebreide) druk. Amsterdam: Rozenberg Publishers 2014. 1352 blz. €65,00.

Het Combinatiewoordenboek van Piet de Kleijn bevat ca. 2800 substantieven als trefwoord en biedt bij elk substantief de werkwoorden die een vaste niet-idiomatische verbinding vormen met dat substantief. Dat zijn in totaal 52.638 werkwoorden.

Bij complexere woordenboekartikelen (lemmata) worden de werkwoorden geordend per betekenis van het substantief en/of zijn syntactische functie (het lemma is subject vs. het lemma is object of staat in een voorzetselbepaling). Als voorbeeld het lemma *aanbod*, *het*:

Onder betekenis 1, verzoek om iets te doen, staan de verbindingen - *doen*, - *krijgen*/ - *ontvangen*, - *in overweging nemen*, *op* - *ingaan*/ - *aannemen*/ - *accepteren*/ - *aanvaarden*, *bezwijken voor* -, - *afslaan*/ - *weigeren*/ - *afwijzen*/ - *afwimpelen*/ - *van de hand wijzen*, - *naast zich neerleggen*/ *van* - *afzien*, - *intrekken*, - *stuit af*. In de laatste verbinding is *aanbod* subject, in de andere object of onderdeel van een voorzetselbepaling. Dit onderscheid wordt bij betekenis 1 niet gemaakt, wel bij betekenis 2.

Betekenis 2, de hoeveelheid die van iets beschikbaar is, heeft namelijk een onderverdeling A *aanbod* is subject, en B *aanbod* is object of staat in een voorzetselbepaling. Bij A staan vermeld: - *bestaat*, - *bestaat uit*, - *wordt groter*/ - *neemt toe*/ - *groeit*/ - *stijgt*, - *wordt kleiner*/ - *vermindert*/ - *neemt af*/ - *gaat achteruit*/ - *loopt terug*/ - *zakt*/ - *daalt*, - *blijft constant*, - *fluctueert*/ - *wisselt*/ - *gaat op en neer*, - *overstijgt iets*/ - *overtreft iets*, - *past zich aan*/ - *volgt*. Bij B: - *doen ontstaan/zorgen voor* -/ - *met zich meebrengen*/ - *tot gevolg hebben*/ - *ten gevolge hebben/leiden tot* -/ - *creëren*, - *bepalen*, - *vergroten*/ - *verhogen*/ - *uitbreiden*, - *verminderen*/ - *verkleinen*/ - *verlagen*/ - *beperken*/ - *reduceren*/ - *inkrimpen*, - *variëren*, - *veranderen*/ - *wijzigen*, - *aanpassen aan*/ - *afstemmen op*, - *verwerken*.

Dit voorbeeld laat tevens een aantal andere kenmerken zien: (a) min of meer synonieme werkwoorden worden bij elkaar gezet en gescheiden door een slash (het teken /), (b) ook antoniemen van werkwoorden worden vermeld en (c) in de volgorde van de werkwoorden zit een zekere systematiek die "de verschillende stadia die het substantief doorloopt (ontstaan, beginnen, aanwezig zijn, groter worden, kleiner worden, eindigen, verdwijnen enz.)" (p. XIII) weerspiegelt. Verreweg de meeste verbindingen worden toegelicht met een voorbeeldzin, waarin ook de (min of meer) synonieme werkwoorden verwerkt zijn. Soms is dat niet het geval, zie bijv. de lemmata *haar*, *klant*, *muziek*, *publiek*. Ook op lemmaniveau worden synoniemen (in ruime opvatting) bij elkaar genomen, met specificatie van de afwijkingen wat betreft de verbindbaarheid met werkwoorden (bijv. *aanbieding* staat onder de eerste betekenis van *aanbod*, *lol*

staat onder *pret*, *politiek* onder *beleid*). Er zijn ook ‘groepen’ onderscheiden, waarbij een gespecificeerde reeks hyponiemen behandeld wordt onder een overkoepelend hyperoniem (bijv. *criminaliteit*, *groente*, *motorvoertuigen*, *openbaar vervoer*, *vissen*, *zoogdieren*); ook hier wordt specifieke informatie gegeven over de verbindbaarheid van elk hyponiem met de werkwoorden. Synoniemen en hyponiemen staan op hun alfabetische plaats als trefwoord genoemd met een verwijzing naar het lemma waar ze behandeld worden. Op detailniveau heeft het woordenboek nog meer kenmerken, die alle aantonen, dat dit woordenboek doordacht en met grote zorgvuldigheid is samengesteld.

Genoemde kenmerken golden in essentie ook al voor de eerste druk uit 2003 (en de tweede in 2006). Die had een tweeledig doel: ten eerste een hulpmiddel zijn voor niet-moedertaalsprekers van het Nederlands, die door hun eigen taalachtergrond vaak moeite hebben met de juiste combinatie van substantief en werkwoord in het Nederlands; ten tweede een min of meer volledig woordenboek zijn van vaste niet-idiomatische Nederlandse substantief-werkwoordcombinaties. In de derde druk prevaleert het laatste doel boven het eerste: er is “resoluut gekozen voor een algemeen woordenboek dat voor het Nederlands een beschrijving probeert te geven van de gangbare vaste verbindingen tussen zelfstandige naamwoorden en werkwoorden” (p. VII). Deze keuze is mede ingegeven door de beperkte en nogal willekeurige behandeling van deze combinaties in de woordenboeken van het Nederlands. De Kleijn wil met deze druk daarom in de eerste plaats een bijdrage leveren aan de Nederlandse lexicologie (p. VIII). Maar de anderstaligen worden niet vergeten, onder meer blijkend uit een bewuste opname van positiewerkwoorden (*liggen*, *zitten*, *staan*, *leggen*, *zetten* e.d.), die voor hen een bekend struikelblok vormen (p. X).

De nieuwe primaire doelstelling heeft geresulteerd in een toename van de werkwoorden met meer dan 30% (ruim 15.000 werkwoorden). Dat zijn nieuw toegevoegde werkwoorden, zoals (de klant) *pint*, (muziek) *downloaden* en *bezwijken voor* (een aanbod) en extra synonieme werkwoorden, zoals (een aanbod) *afwimpelen* en *van* (een aanbod) *afzien* (zie boven). Maar er zijn niet alleen werkwoorden toegevoegd. Uit een vergelijking van de derde druk met de eerste druk blijkt dat het hele woordenboek kritisch herzien is. Er zijn een paar lemmata bij gekomen, vier ‘groepen’ met de daarbij behorende verwijzingslemmata zijn verwijderd (waarom is niet geheel duidelijk) en de groep ‘criminaliteit’ is nieuw. Soms zijn voormalige synonieme substantieven als zelfstandige lemmata behandeld (bijv. *visum* niet meer bij *pas*). Er is veel gedaan aan de voorbeeldzinnen, zowel bij verbindingen met de nieuw toegevoegde en de extra synonieme werkwoorden, als bij bestaande verbindingen. Er is recente literatuur geraadpleegd en de inleiding is herschreven en uitgebreid met wat een betere taalkundige motivering van de opgenomen combinaties genoemd zou kunnen worden. Evident is dat voor deze druk opnieuw een enorme hoeveelheid werk verricht is en dat dit woordenboek een schat aan informatie bevat die niet in andere naslagwerken te vinden is. Daarmee voldoet dit woordenboek zeker aan zijn nieuwe primaire doelstelling: het leveren van een bijdrage aan de Nederlandse lexicologie.

Maar er zijn ook enige punten van kritiek. Een ervan betreft de criteria voor de selectie van de werkwoorden die met het substantief een “vaste niet-idiomatische” combinatie vormen. Niet-idiomatisch definieert De Kleijn als volgt: “In de geselecteerde combinatie houden (...) zowel substantief als verbum hun eigen oorspronkelijke betekenis en is de optelsom van deze twee betekenissen bepalend voor de betekenis van de combinatie” (p. IX). Bij *graf* wel ‘iemand ligt in zijn graf’ (oorspronkelijke betekenis, niet-idiomatisch), maar niet ‘iemand draait zich om in zijn graf’ (idiomatisch). Dit

lijkt helder (hoewel de praktische toepassing van dit principe problematisch kan zijn), maar De Kleijn vervolgt dan met “Dit betekent overigens niet dat het verbale element geen idioom zou kunnen bevatten” (p. IX). Bij *enthousiasme* niet alleen de combinatie met *tonen*, maar ook met *aan de dag leggen*, omdat het laatste wordt gebruikt “in zijn ‘gewone’ betekenis (tonen)” (p. IX). Het heldere principe lijkt hiermee in de toepassing ervan toch iets minder helder te worden. Verder is de notie ‘vast’ discutabel. “In dit woordenboek wordt de combinatie substantief + verbum als een vaste verbinding beschouwd wanneer een verbum tot het directe betekenisveld van een substantief behoort” (p. XI). Dit roept de vraag op wat (nog) tot het directe betekenisveld behoort in minder duidelijke voorbeelden dan de *haan kraait* en *een cadeau geven*, “verba waarmee de taalgebruiker (...) de ruimte rond het gegeven substantief bij voorkeur en veelvuldig zal opvullen” (p. XI). Bovendien lijkt het streven om “een substantief van zoveel mogelijke kanten (te) benaderen” (p. IX) en om de werkwoorden en substantieven “een extra dimensie” (p. IX) te geven, de notie ‘vast’ in de weg te zitten. De Kleijn wil meer verbindingen geven dan de woordenboeken van het Nederlands doen. Bij *staking* geeft de grote Van Dale (2005) vijf werkwoorden, het Combinatiewoordenboek zestig. De Kleijn probeert de “complete cyclus” (p. X) van een substantief te geven: bij *staking* niet alleen werkwoorden die met het begin, de aanwezigheid, het voortduren, het zich uitbreiden en het einde van een staking te maken hebben, maar ook werkwoorden die te maken hebben met het veroorzaken, het oproepen tot, het organiseren, het verbieden en het tegengaan van een staking. Dit levert onvermijdelijk veel meer werkwoorden op dan die als ‘vast’ beschouwd kunnen worden (hoe omstreden die notie in de taalkundige literatuur ook is). Een aantal werkwoorden bij *aanbod* (hierboven) geeft al een indruk (bijv. - *stuit af*, - *fluctueert*, - *reduceren*). En wat te denken van combinaties met *water* als - *drupt/- dropt*, - *fluistert* (lit.), (*met*) - *spetten*/(*met*) - *plenzen*, *door* - *waden/door* - *plassen*, *zich in* - *werpen*, - *uitslaan* enz. en de door De Kleijn uitgesloten vaktalige (vgl. p. X) combinaties *haring tonnen*, *haar frictioneren* en *een aandeel volstorten*. In het licht van het streven om een substantief van zoveel mogelijke kanten te benaderen, is het opmerkelijk dat de werkwoorden bij *hotel* juist beperkt worden tot werkwoorden die met ‘verblijven’ te maken hebben. Werkwoorden die met *hotel* als gebouw en de exploitatie van een hotel verband houden zijn niet opgenomen (p. XI) (overigens met uitzondering van *staat/licht* en *bevindt zich*). De argumentatie daarvoor is niet erg overtuigend, omdat het hier vrij gebruikelijke metonymische betekenisrelaties betreft en het streven is de complete cyclus te geven. Waarom geen betekenisonderscheid aangebracht, zoals dat wel gedaan is bij *huis*, dat als gebouw en als plaats waar iemand woont behandeld is? Kortom, de notie ‘vast’ is niet vol te houden bij een groot aantal verbindingen en de noties ‘gangbaar’ en ‘frequent’ evenmin (noties die eveneens moeilijk objectief te operationaliseren zijn). Laat in een volgende druk die noties weg bij de selectiecriteria en leg het accent op de complete cycli, dan ligt er een woordenboek dat misschien vanuit dit perspectief (nog) niet helemaal consistent is, maar in deze vorm zeker waardevol is voor verschillende doelgroepen, inclusief anderstaligen en ontwikkelaars van lesmateriaal voor die groep, en inderdaad een bijdrage levert aan de Nederlandse lexicologie.

Meer op detailniveau is, zoals bij elk woordenboek, nog andere kritiek mogelijk. Die blijft hier buiten beschouwing om aandacht te vragen voor een geheel ander punt van kritiek: dit woordenboek is niet digitaal beschikbaar. Juist een omvangrijk woordenboek als dit (1352 bladzijden) zou een gebruiker tegenwoordig toch via zijn/haar computer of via internet moeten kunnen raadplegen, al

is het – om te beginnen – maar op lemmaniveau. Het zou dan niet alleen voor gewone, ‘menselijke’ gebruikers veel hanteerbaarder worden, maar ook toepassingen kunnen vinden in de taaltechnologie. De inleiding is, met enige kleine afwijkingen, te raadplegen op http://rozenbergps.com/WP_2012/?wpse-product=piet-de-kleijn-combinatiewoordenboek-nederlandse-substantieven-met-hun-vaste-verba, of via Google te vinden (zoeken naar: combinatiewoordenboek piet de kleijn).

Het woordenboek zelf en alle inspanningen die ervoor verricht zijn verdienen een digitale versie.

Leiden

Truus Kruyt

Desiree Dibra: Wat leuk! B1. Der Niederländischkurs. Ismaning: Hueber Verlag 2014. Kurs- und Arbeitsbuch mit 2 Audio-Cds, 176 S., €29,99.

De leergang *Wat Leuk!*, bedoeld voor de volwasseneneducatie, is zich aan het ontwikkelen tot een leerlijn. Nadat eerder aparte delen zijn verschenen voor de ERK-niveaus A1 en A2, wordt met het thans uitgebrachte boekwerk het bereiken van niveau B1 tot cursusdoel gesteld.

De cursus is hecht gestructureerd: in acht lessen van elk acht bladzijdes worden evenzovele thema's aan de orde gesteld, kort gezegd gaat het daarbij om: familie, onderwijs, media, werken en bedrijfsleven, sport en spel, techniek en toekomst, politiek, geluk en identiteit. Elke les eindigt met een luistertekst en een leestekst met voorafgaande, begeleidende en vervolgactiviteiten. Na elke twee lessen is voor cursisten met bijzondere belangstelling voor werken en/of studeren een korte herhalings- en verdiepingsles opgenomen.

Daarna volgt een overzicht van de grammatica van het Nederlands, dat de overgang vormt naar acht eenheden van elk zes pagina's met oefeningen bij de acht voorgaande lessen. Anders dan bij de voorgaande delen zijn dit derde deel het cursus- en het werkboek immers in één band verenigd. Deze wordt afgesloten met een in het Duits gestelde checklist van B1-competenties (die best ook in het Nederlands had gekund), de sleutel van de oefeningen en de teksten van de dialogen, gevolgd door een tweetalige woordenlijst.

In de thematiek is duidelijk rekening gehouden met de behoeften van gevorderde cursisten die het Nederlands niet alleen willen beheersen voor toeristische doeleinden, maar ook voor beroep en studie, en die een diepere belangstelling hebben voor het land, of beter gezegd, beide landen, want net als in de eerste twee delen neemt Vlaanderen naast Nederland een prominente plaats in.

De thema's worden op gevarieerde wijze aan de orde gesteld, met allerlei oefeningen en activiteiten. Er is evenwicht tussen luisteren, lezen, spreken en schrijven, tussen receptieve en productieve activiteiten, tussen individueel, partner- en groepswork. De

opmaak van het werk is kleurig en aantrekkelijk, en tegelijk helder en rustig. De teksten zijn correct, duidelijk en tegelijk natuurlijk ingesproken. Er wordt veel gebruik gemaakt van foto's, luisterteksten en (quasi-)authentieke teksten als sms-berichten, e-mails, bijdrages op internetfora en korte informatieve teksten uit gedrukte en digitale bronnen.

In overeenstemming met het beoogde niveau worden de cursisten tot het uitvoeren van complexere taken gebracht, bv. het houden van kleine presentaties, het volgen van een toespraak, het schrijven van een folder, het leveren van een gestructureerde argumentatie of het voeren van een discussie over een controvers politiek of ethisch onderwerp.

Er is aandacht voor leerstrategieën en reflectie over taal. Fraaie voorbeelden zijn een toespraak in les 2, waarbij de oefeningen op handige wijze uitnodigen tot reflectie over de onderdelen van een toespraak en over verschillen tussen formeel en informeel taalgebruik; in dezelfde les een quasi-authentieke folder van een instelling voor taalonderwijs met tips voor het leren van een taal, en in les 8 een song in het Afrikaans die aanleiding vormt voor nadenken over taalverwantschap.

Een zwak punt is niettemin de omgang met de grammatica. Het overzicht van de grammatica van het Nederlands, dat met 25 pp.'s maar liefst een zevende deel van het boek beslaat, komt vrijwel woordelijk overeen met het grammatica-overzicht in het cursusboek A1. Een verdubbeling waarvan de meerwaarde onduidelijk is. In de oefeningen komt grammatica weliswaar regelmatig ter sprake, maar er wordt nergens expliciet gezegd welke lijn van progressie is gevolgd, al was het maar in de vorm van een lijstje van behandelde onderwerpen. Zoals Joost Robbes al heeft opgemerkt in de bespreking in dit blad van het A1-deel (*nn* 26 (2011), p.106–109), is ook de terminologie niet altijd nauwkeurig. Zo wordt in het overzicht hypercorrect gesproken van *het aanwijzende voornaamwoord*, *het onbepaalde voornaamwoord*, *het wederkerige voornaamwoord* enz., met buigings-e, terwijl deze uitgang in het Nederlands in dergelijke vaste combinaties wordt weggelaten (alleen bij *zelfstandig naamwoord* is het goed gedaan). Fout zijn *schold/scholden/gescholden* als verleden tijd van *scheiden*, de vorm *politica* als meervoud van *politicus* en de beweringen dat het gebruik van generieke mannelijke beroepsaanduidingen en van bezitsconstructies met *van* te maken heeft met recente taalveranderingen.

Minder geslaagd is ook de omgang met het thema culturele identiteit in de laatste en afsluitende les. Hier worden nieuwe stereotypen gegenereerd, bv. in een quizoefening waarin algemene uitspraken als juist of niet-juist moeten worden beoordeeld, zoals: *Nederlanders zijn terughoudender dan Vlamingen* of *Nederlandse vrouwen kun je vaak herkennen aan meer kleur in hun kleding* (p.71).

De presentatie van het gedicht *Herinnering aan Holland* van de dichter Marsman (p.75) is wat slordig. De keuze van de tekst is geslaagd, maar als titel wordt *Herinneringen aan Holland* vermeld; de spelling, een merkwaardig compromis tussen de originele schrijfwijze (*breede, hooge*) en een gemoderniseerde weergave (*groots* i.p.v. *grootsch*), wordt met geen woord toegelicht; het kennelijk niet begrepen woord *gesmoord* is vertaald als *gelöst*; de vraag “Waar zie je in het gedicht terug dat Marsman met de dood worstelde en dat hij een hekel aan Nederland had?”, is tamelijk onzinnig (tenzij het antwoord had moeten luiden: *Nergens*).

Een professioneel docent kan dit soort missertjes gemakkelijk opvangen, maar de niet speciaal voor het NVT-onderwijs opgeleide docenten, zoals die vaak actief zijn in de volwasseneneducatie, worden thans minder ondersteund dan door de voorgaande A1 en A2-delen. In aparte docentenhandleidingen werden daarin bij elke les gede-

tailleerde didactische aanwijzingen gegeven. De handreikingen bij het B1-deel zijn aanzienlijk beknopter: in het gratis downloadbare pdf'je treft de gebruiker slechts oplossingen van oefeningen en enkele tips voor aanvullende activiteiten aan. Maar juist voor het gevorderde niveau kan een VHS-docent wel wat extra aanwijzingen gebruiken, bv. voor het behandelen van de lange en pittige luisterteksten, voor de omgang met fouten in schriftelijke en mondelinge taalproductie zoals die typisch zijn voor gebruikers op dit tussenniveau, of voor de uitleg van verschillen tussen de gepresenteerde Vlaamse en Nederlandse varianten van het Nederlands.

De recensent klapt aldus het boek met gemengde gevoelens toe en concludeert: ondanks algemene en incidentele tekortkomingen biedt *Wat Leuk! B1* dankzij het veelzijdige en gestructureerde oefenmateriaal een bruikbare basis voor het verzorgen van cursussen Nederlands voor gevorderde volwassen lezers.

Oldenburg

Hans Beelen

Veronika Wenzel (Hg.): Fachdidaktik Niederländisch. Münster: LIT-Verlag, 2014 (Studienbücher zu Sprache, Literatur und Kultur in Flandern und den Niederlanden 3). 414 S. €34,90.

Mit der *Fachdidaktik Niederländisch* liegt zum ersten Mal eine Überblicksmonographie vor, die sich ausführlich der Schuldidaktik der in der Bundesrepublik relativ jungen Fremdsprache Niederländisch widmet. Unter der Leitung von Veronika Wenzel, die selbst für ein großen Teil der Beiträge verantwortlich zeichnet, hat ein Team von sechs praktizierenden Lehrkräften mit Erfahrungen in der Aus-, Fort- und Weiterbildung den Herkulesversuch unternommen, „die wichtigsten und aktuellen allgemein fremsprachendidaktischen Grundlagen in Bezug zum Schulfach Niederländisch zu stellen und durch spezifische Aspekte, durch die sich der Niederländischunterricht vom Unterricht in anderen Sprachen unterscheidet, zu ergänzen.“

Trotz der großen Menge der zu bewältigenden Themen zeichnet sich der Band durch eine klare Struktur aus. Er ist in vier Themenbereiche gegliedert.

Im allgemein-einführenden ersten Teil *Niederländischunterricht in Deutschland* findet sich eine knappe Geschichte des Schulfaches, erfährt der Leser fachdidaktische Besonderheiten des Niederländischen, werden die Bezugswissenschaften der Fachdidaktik (Sprachwissenschaft, Lernpsychologie, Psycholinguistik, Literatur- und Kulturwissenschaft) kurz vorgestellt, ebenso wie die wichtigsten Spracherwerbstheorien und klassischen Unterrichtsmethoden.

Der zweite Teil ist den *Kompetenzen* gewidmet. Nach einer kurzen Einleitung über Prinzipien des kompetenzorientierten Unterrichts werden die interkulturelle, die funktionale kommunikative, die methodische sowie die Text- und Medienkompetenz in

Grundzügen vorgestellt. Mit 84 Seiten bildet das umfangreiche Kapitel über die funktionale kommunikative Kompetenz ein Kernstück des Bandes, in dem den Aspekten Leseverstehen, Hör(seh)verstehen, Sprechen, Schreiben, Sprachmittlung und Sprachlichen Mitteln eigene Unterkapitel gewidmet wurden.

Eine gute Auswahl wurde im dritten Teil *Didaktische Handlungsfelder* getroffen. Neben klassischen Themen wie Unterricht planen, Lernaufgaben konzipieren, Lehrwerk- und Wörterbuchbenutzung und Einsprachiger Unterricht gibt es drei gesonderte Kapitel für die Bereiche Mehrsprachigkeit und Sprachlernbewusstheit, Austausch und Begegnungen sowie Bilingualer Unterricht.

Im vierten Teil *Leistungsermittlung und Förderung* geht es um Diagnostik und Individualisierung, Umgang mit Fehlern und Beurteilungsverfahren.

Im Anhang befinden sich schließlich 30 eher praxisorientierte sog. *Methoden und Arbeitsformen*, die in ihrer Konkretheit eine Werkzeugkiste für die Unterrichtsplanung bilden.

Die insgesamt 19 Kapitel bieten eine beeindruckende Stoffmenge. Durch zahlreiche Querverweise sind sie eng miteinander verbunden, was ein zusammenhängendes Verständnis ermöglicht und inhaltlicher Zersplitterung entgegenwirkt. Der Stil des Werkes ist im allgemeinen klar und verständlich.

Exemplarisch gut ausgearbeitet windet sich das Thema der Spezifik des Niederländischunterrichts wie ein roter Faden durch den Band. Zunächst die räumliche Nähe, die Begegnungen und Austausche im grenznahen Bereich leicht ermöglicht. Diese werden in einem gesonderten Kapitel mit zahlreichen organisatorischen und didaktischen Hinweisen hervorgehoben. Andere Besonderheiten des Niederländischunterrichts sind die linguistische Nähe, die den Sprachlernprozess in vielfacher Weise prägt, der Umstand, dass Niederländisch in der Regel als Tertiärfremdsprache gelernt wird, so dass auf bereits vorhandene Lernstrategien und Kenntnisse anderer Fremdsprachen zurückgegriffen werden kann, sowie die kulturelle Nähe, die (ebenso wie bei der Sprache) ein scharfes Auge für subtile Unterschiede erfordert.

Ebenso breit wie die Thematik ist das Spektrum der angesprochenen Zielgruppen. Es reicht von Lehramtstudierenden, Referendaren, beginnenden Lehrkräften „und solche[n], die neugierig geblieben sind“ über Ausbilder an Universitäten und Studienseminaren und andere Fort- und Weiterbilder bis hin zu Akteuren in Behörden und Ministerien und Interessierten anderer Fächer und Fremdsprachen. Die angesprochenen Konzepte beziehen sich auf den Niederländischunterricht in allen Schulformen und Bildungsgängen, auf die Sekundarstufen I und II sowie auf Anfangs- und Fortgeschrittenunterricht, wobei auch Lehrende in der Erwachsenenbildung und an Grund- und Hochschulen angesprochen werden.

Es ist verständlich, dass sich das Autorenteam angesichts des aktuell für das Fach zur Verfügung stehenden Literaturangebots für diese handbuchartige Darstellung in enzyklopädischer Breite entschieden hat. Die Heterogenität der angepeilten Zielgruppen führt allerdings zu einer gewissen Inkonsistenz. Dass das Werk als einführendes Lehrbuch für Studierende angelegt ist, geht z.B. aus den inhaltlichen Stichworten hervor, die bei jedem Absatz *in margine* abgedruckt werden. Andererseits sind die Literaturverweise und die umfangreichen Literaturlisten zu jedem Kapitel nicht so angelegt, dass Lehramtstudierende und Referendare daraus unbedingt gezielte Hinweise für ein vertieftes Studium entnehmen könnten. Diese bibliographischen Hinweise fungieren in erster Linie als Quellenangaben, die der Fachdidaktik nach außen hin eine gewisse wissenschaftliche Legitimierung verleihen sollen. Sie belegen eindrucksvoll, wie die allgemeine Fremdsprachendidaktik, die in den Niederlanden und Flandern

entwickelte NVT-Didaktik und die Didaktiken der großen Fremdsprachen Englisch und Französisch die Niederländischdidaktik bereichern. Für die Zielgruppe der Studierenden und Referendare wäre allerdings eine thematisch gegliederte, kommentierte Auswahlbibliographie (die zudem auf einer Website stets aktualisiert werden könnte) nützlicher gewesen.

In einem solchen Überblickswerk laden manche knappe Detailformulierungen unvermeidlich zur Ergänzung ein oder fordern zu Widerspruch auf. Einige Beispiele: Die drei Seiten umfassende Geschichte des Faches (S. 1–3) ist zu oberflächlich geraten und enthält einige falsche Jahreszahlen in Bezug auf Niedersachsen. In der kurzen Darstellung der Literaturwissenschaft werden einseitig ausschließlich Texte als Objekt und Interpretationen als Ziel hervorgehoben (S. 22–25). Nicht zutreffend ist auch die Darstellung 'postkolonialer' Kulturbezüge als nebengeordneter Begriff zu 'kolonialen' Kulturbezügen (S. 66–67; in Wirklichkeit ist eine postkoloniale Perspektive eine übergeordnete Betrachtungsweise). Ebenso verwundert im Abschnitt über Interkulturelle Kompetenz im Kontext der Eignung literarischer Texte für den Unterricht die Behauptung: „Auch autochthone Autoren bieten mitunter literarische Einblicke in die kulturelle Vielfalt der Gesellschaft.“ Veraltet wirkt zudem das Plädoyer für ein lehrerzentriertes Einführen neuer Vokabeln nach Doyé aus den 70er Jahren (S. 141).

Gerade solche Stellen laden aber, wenn das Buch in der Ausbildung eingesetzt wird, zu einer kritischen Auseinandersetzung ein. Andere zum Nachdenken anregende Seiten zeigen, wo in der Forschung Desiderate vorhanden sind, etwa über die Art und Tiefe von Kulturunterschieden zwischen Deutschland, Belgien und den Niederlanden (S. 8), oder über den Verlauf der grammatischen Progression im gesteuerten Spracherwerb (S. 245).

Insgesamt bildet die *Fachdidaktik Niederländisch* einen Meilenstein im Professionalisierungs- und Reifungsprozess der Unterrichtssprache Niederländisch. Wer professionell mit Niederländischunterricht in Deutschland zu tun hat, kommt an diesem grundlegenden Werk nicht vorbei.

Oldenburg

Hans Beelen

Jelle Stegeman, Handbuch Niederländisch. Sprache und Sprachkultur von den Anfängen bis 1800. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2014. 518 S., €49,90.

Die Frage nach der Rolle von Sprache in der kulturellen Entwicklung verschiedener europäischer Nationen wurde in den letzten Jahrzehnten auch von Historikern häufig in den Blickpunkt genommen, man denke zum Beispiel an Peter Burkes *Oeuvre*, etwa sein *Languages and Communities in Early Modern Europe* (2004) oder Anthony Graftons *Worlds Made by Words: Scholarship and Community in the Modern West* (2009). Dieser Umstand kann es vielleicht rechtfertigen, dass mir als Literatur- und Kulturwissenschaftlerin die Rezension von Jelle Stegemans Buch angetragen wurde, die ich gern übernehme.

Stegemans Buch füllt bewusst eine Lücke in den Handbüchern zur Geschichte des Niederländischen, denn seit Herman Vekemans und Andreas Eckes *Geschichte der niederländischen Sprache* (1992) hat es „keine ausführliche deutschsprachige Geschichte des Niederländischen in Buchform“ mehr gegeben (S. 21). Allerdings verweist Stegeman selbst

auch auf neue Möglichkeiten der deutschsprachigen Information zur Geschichte des Niederländischen, etwa das unter Matthias Hünings Leitung laufende *Neon-Projekt* an der Freien Universität Berlin (S. 22).

Das hier vorliegende *Handbuch Niederländisch* übertrifft an Ausführlichkeit Vekeman/Ecke bei weitem, was auch daran liegt, dass es sich dabei um eine Gesamtgeschichte des Niederländischen handelt, Jelle Stegeman aber den Zeitraum von den Anfängen bis 1800 bespricht. Das Buch ist als Handbuch sehr übersichtlich aufgebaut und somit für den Gebrauch als Nachschlagewerk gut geeignet. Nach einem methodischen Einführungskapitel folgen chronologisch geordnet Abschnitte zu „Vorboden des Niederländischen (bis 500)“, dem „Altniederländischen des Früh- und Hochmittelalters (bis 1150)“, dem „Mittelniederländischen des Hoch- und Spätmittelalters (1150 bis 1500)“, dem „überregionalen Neuniederländisch der frühen Neuzeit (1500 bis 1650)“ sowie dem „kultivierten Niederländisch der mittleren Neuzeit (1650 bis 1800)“, wobei Attribute wie „überregional“ und „kultiviert“ bereits die Richtung andeuten, unter der Stegeman die Entwicklung der älteren niederländischen Sprache betrachtet wissen will: Sie führt auf eine „kontinuierliche Kultivierung des Niederländischen als Muttersprache“ (S. 484) hin, deren erste Standardisierungsversuche, vor allem ihre Verschriftlichung, in der Frühen Neuzeit beginnen und bis zum heutigen Tage reichen, wo Niederländisch als Muttersprache von 24 Millionen Menschen weltweit angesehen werden kann, wie das kurze „Ausblick-Kapitel“ am Schluss andeutet.

Die Kapitel sind, der Handbuchstruktur entsprechend, nach einem einheitlichen Muster aufgebaut. Als erstes werden jeweils Aspekte der historischen und kulturel-

len Entwicklung des Zeitabschnitts besprochen. Dann folgen Merkmale der jeweiligen Kultur- und Sprachgeschichte. Ein dritter Abschnitt bietet verschiedene Quellen unterschiedlicher Textgattungen an, die im Original sowie in (teilweise scheinbar von Stegeman stammenden) deutschen Übersetzungen vorgelegt werden. Schließlich folgen die sprachlichen und sprachstrukturellen Merkmale des beschriebenen Zeitabschnitts und zwar als Phonologie, Orthografie, Syntax und Morphologie sowie Lexik.

Obgleich der verdienstvolle Charakter des Handbuches außer Frage steht, sei es der Rezensentin erlaubt, dennoch einige Anmerkungen aus historisch-kulturwissenschaftlicher Sicht anzufügen. Das Buch richtet sich laut Klappentext sowohl an Spezialisten wie an die interessierten Laien, die die Entwicklung des Niederländischen kennenlernen möchten. Vielleicht wäre es dem Handbuch zugute gekommen, wenn der Leserkreis spezifischer aufgefasst worden wäre. Nun wird es dem interessierten Laien nicht immer leicht fallen, die Entwicklungen nachzuvollziehen. Was die historischen Einleitungen zu den einzelnen Kapiteln betrifft, bleiben sie an vielen Stellen allgemein, wie das in einem Handbuch nicht anders zu erwarten ist. Stegeman stützt sich auf – vielfach ältere – historische Forschungsergebnisse, vor allem zur politischen Geschichte der jeweiligen Zeitabschnitte. Man hätte sich gewünscht, dass diese Darstellungen stärker mit der kulturell-sprachlichen Entwicklung in Zusammenhang gebracht worden wären, das jeweils zweite Kapitel der einzelnen Abschnitte also stärker im Vordergrund gestanden hätte. Es werden dort zwar nahezu alle aus der Forschung bekannten Entwicklungslinien, viele Quellen und zahlreiche Sekundärliteratur genannt, ohne dass der „interessierte Laie“ nach der Lektüre die einzelnen Autoren oder sozialen Gruppen in ihrer Bedeutung für die Sprachentwicklung genauer einzuschätzen wüsste. Auch wird die niederländische Sprach- und Kulturgeschichte meiner Beurteilung nach noch zu wenig zur Geschichte der anderen Sprachen und Kulturen in Beziehung gesetzt. Hier hätte eine vergleichende Perspektive, die neuere Forschungsergebnisse vor dem niederländischen Hintergrund problematisiert, sicher zur Stärke des Buches beitragen können.

Es seien an dieser Stelle nur einige Beispiele angeführt, die meine Anmerkung erläutern sollen. Selbstverständlich werden zum Beispiel die burgundischen Herzöge und ihre Hofkultur erwähnt (S. 136–139, 144–145), über ihre eigentliche Kultur- und Sprachenpolitik erfährt der Leser jedoch wenig, sieht man einmal von der Erwähnung des Großen Privilegs der Maria von Burgund aus dem Jahre 1477 ab (S. 155). Im selben vierten Kapitel werden die Rhetorik-Kammern genannt (S. 146–147), unbestreitbar eine große Autorität auf dem Gebiet der städtischen Kultur. Wie sehr diese mit dem burgundischen Hof verbunden waren und als mehrsprachige Institutionen ein wissenschaftlich-kulturelles Netzwerk in den spätmittelalterlichen Niederlanden aufbauten, das für die Entstehung eines an Sprache und Wissenschaft interessierten, kulturell gebildeten Publikums von eminenter Bedeutung war, haben die Forschungen z.B. von Arjan van Dixhoorn und Samuel Mareel gezeigt. An solchen Stellen hätte man sich also eine konkretere Darstellung, vielleicht auch unter Zuhilfenahme bestimmter, im Einzelnen näher vorgestellter, Autoren gewünscht.

Im fünften Kapitel wird „die Herausbildung des Neuniederländischen erörtert [...]“. Die umfangreiche, vielseitige belletristische Literatur zeigt, wie sehr in der frühen Neuzeit das Niederländische zur allgemeinen Kultursprache herangewachsen war“ (S. 231). Der Begriff der „Kultursprache“ taucht in der Darstellung noch mehrfach auf, die „Kultursprache“ ist offenbar das Ziel, auf das sich die Sprachgeschichte insgesamt zubewegt. Es scheint mir jedoch etwas problematisch zu sein, die sprachlichen Unterschiede der jeweiligen sozialen Gruppen im frühneuzeitlichen Sprachraum un-

ter dem Begriff einer solchen einheitlichen „Kultursprache“ fassen zu wollen. Obwohl Stegeman im fünften Kapitel ausführlich die Anstrengungen von Humanisten, Druckern, Theologen, Gelehrten und Schriftstellern zur Vereinheitlichung des Niederländischen erläutert – die zweifellos vorhanden waren – bin ich jedoch noch nicht davon überzeugt, dass all diese Calvinisten, Täufer, Katholiken, und Juden, die städtischen Oligarchen, die zahlreichen Migranten, die Rhetoriker in Nord- und Süd, die Überseehändler usw. dieselbe Sprache gesprochen und geschrieben haben. Auch hier hätte man sich daher einige Differenzierung gewünscht.

Was die Benutzung der Volkssprache in den Wissenschaften anlangt, so sind auch dazu in den letzten Jahrzehnten viele Forschungsarbeiten erschienen, etwa zur Bedeutung des volkssprachlichen Aristotelismus (man denke an die Vondel-Forschung) oder des Cartesianismus für die Entwicklung einer volkssprachlichen Naturwissenschaft (siehe z.B. den Sammelband Koops/Dorsman/Verbeek 2005). Es waren übrigens gerade Mediziner, wie der auch von Stegeman erwähnte Cornelis Bontekoe (S. 284) oder der Arzt Steven Blankaart, die sich für naturwissenschaftliche Schriften in der Volkssprache einsetzten. Dass Bontekoe sich dagegen gewehrt habe (S. 284), beruht wohl auf einem Missverständnis.

Als Letztes sei noch ein Wort zur Quellenauswahl, vor allem zur Auswahl der Übersetzungen gesagt. Sie schien mir nicht in jedem Falle plausibel. Warum wurde zum Beispiel nicht auf die von namhaften Mediävisten angelegte *Bibliothek mittelniederländischer Literatur* zurückgegriffen, die mittelniederländische Texte in neuen hochdeutschen Übersetzungen bietet? Außerdem wurde leider auch auf die Möglichkeit verzichtet, dem Leser einschlägige Internetquellen zur Verfügung zu stellen, bei denen er die Textausgaben leicht einsehen kann. Als Beispiel nenne ich hier die *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren* (DBNL) oder Websites wie *Geheugen-vannederland.nl* oder *literatuurgeschiedenis.nl*, die gerade für den interessierten Laien sehr gutes Material bereithalten. Bei der großen Auswahl einschlägiger Internetdatenbanken und webbasierter Quellen sollten derartige Angaben in einem Handbuch von heute nicht fehlen. Eine letzte Bemerkung sei auch zur Betreuung des Bandes durch den Verlag Wissenschaftliche Buchgesellschaft gemacht. Ich finde es bedauerlich, dass der in Darmstadt ansässige Verlag das Manuskript nicht der in Deutschland geltenden Rechtschreibung angepasst hat, was der Lesbarkeit zugutegekommen wäre.

Trotz dieser Anmerkungen ist das Projekt eines deutschsprachigen Handbuchs zur niederländischen Sprache und Sprachkultur natürlich sehr zu begrüßen. Das Werk wird sicherlich vielen, die sich für die niederländische Sprachgeschichte interessieren, einen fundierten und spannenden Einstieg bieten.

Berlin

Bettina Noak

Literatur

Bibliothek mittelniederländischer Literatur. Bd. 1–7. Münster 2005ff.

Peter Burke, *Languages and Communities in Early Modern Europe*. Cambridge 2004. (Dt.: *Wörter machen Leute*. Berlin 2006.)

Arjan van Dixhoorn, *Lustige geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480–1650)*. Amsterdam 2009.

- Anthony Grafton, *Worlds Made by Words: Scholarship and Community in the Modern West*. Cambridge MA 2009. Matthias Hüning et. al., *Neon-Projekt*. Siehe <http://neon.niederlandistik.fu-berlin.de/> (Zugriff 12.10.2015)
- Willem Koops / Leen Dorsman / Theo Verbeek (eds.), *Née Cartésienne – Cartesiaansch Geboren. Descartes en de Utrechtse Academie 1636–2005*. Assen 2005.
- Samuel Mareel, *Voor vorst en stad: rederijkersliteratuur en vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant (1432–1561)*. Amsterdam 2010.
- Herman Vekeman / Andreas Ecke, *Geschichte der niederländischen Sprache*. Bern etc. 1992. (Germanistische Lehrbuchsammlung 83).